

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СУЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

Тоқтамыш

*Toktamish**

Тоқтамыш (дерекөздерде көбінесе осылай жазылады, бірақ кейде «Тохтамыш» және сирек «Тоғтамыш» деп аталады. Оның басқан тиындары оған «Насир ад-дин», «Гийас ад-дин» және шамасы «Джалал ад-дин» лақаптарын береді), (шамамен 780-797/1378-1395) Жошы («Джучи») ұлысының немесе «Алтын Орда» (қар.: Бату'илер) монғолдардың мирасқор мемлекетінің ханы болған. Оның билігі Бердібек ханның шамамен 761/1360 жылы өлтірілуінен соң ішкі қақтығыстардан кейін Алтын Орданы қайта біріктірумен ерекшеленді. Оның бұрынғы қамқоршысы Амир Тимурмен болған күресі, дегенмен, оның өзі үшін және Алтын Орданың біріккен билігін апатқа ұшыратты: Тоқтамыш өмірінің соңғы жылдарын қуғында өткізді, ал Жошы ұлысындағы билік алдымен Тимур қолдаған Шыңғыс хан әулеті ханзадаларына, кейіннен күшті тайпалық көсемдерге, яғни Едіге секілділерге ауысты. Шыңғыс әулетінің билігі тек жеке хандықтарда қалпына келтірілді, олар Едіге бастаған Ноғай конфедерациясымен қатар, Алтын Орданың мұрагер мемлекеттеріне айналды.

Тоқтамыш Жошы ұлысының шығыс бөлігі, яғни «сол қол» (яғни, Жошы ұлысының шығыс жартысы) билеушісі болған алғашқы Шыңғыс әулетінің билеушісі болды және ол ұзақ уақыт бойы Алтын Орданың батыс бөлігін де басып алды. Оның Шыңғыс әулетіндегі тегі «Тоқай Тимур» арқылы өтеді. Ол көбінесе Жошының он үшінші ұлы ретінде саналады. Тоқтамыш алғаш рет Орталық Азияда, Алтын Орданың оңтүстік-шығыс аймақтарында, Шыңғыс әулетінен шыққан билеуші Урус ханға қарсылас ретінде пайда болды. Шыңғыс әулетінің билеушісі (сондай-ақ, «Тоқай Тимурилер» деп аталады) 1374-1375 жылдар шамасында Жошы ұлысының шығыс бөлігінде өз билігін нығайтқан. Алтын Орданың шығыс бөлігіндегі «Тоқай Тимурилер» билігі Жошының тұңғыш ұлы Ордан тараған ұрпақтардың билігінен кейін келген және бесінші ұлы «Шибанның» ұрпақтары келгенге дейін жалғасқан.

Тоқтамыштың толық шежіресі алғаш рет 830/1426-1427 жылы Шахрух үшін құрастырылған шежірелік жинақ «Му'изз ал-ансабта» (Париж қолжазбасы, A. F. pers 67, пп. 25b-26a; қар. Тизенгаузен, Сборник, II, бб. 59, 61-62) кездеседі, бұл шежіре төмендегі түрде берілген: Джучи > Тоқай Тимур > Үрүң-баш > Сарыча > Көнчек > Қутлуқ-ходжа > Той-ходжа > Тоқтамыш. Кейбір зерттеулерде (мысалы, Spuler, Horde² және Batu'ids; Греков және Якубовский) ұстанған пікір бойынша, Тоқтамыштың әкесі Той-ходжа Урус ханның бауыры болған және екеуі де Жошының тұңғыш ұлы Ордан тараған делінеді. Бұл Натанзи шежіресінің қате түсінігіне негіздеген сияқты (Kafal, екеуінің де Тоқай Тимурилер болғанын мойындаса да, Өтеміш Хаджжи Тоқтамыштың Урус ханның немере бауыры екенін растайды. Бірақ Өтеміш Хаджжидің қол жетімді қолжазбасы бұл мәліметті растамайды және 'Абд ал-Ғаффар Қырымидің еңбегіндегі тиісті үзінді тек алыстау туыстықты меңзейтіндей түсіндірілуі мүмкін. «Му'изз ал-ансаб» Урус хан мен

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. "Toktamish," *Encyclopaedia of Islam*, New Edition (Leiden: E.J. Brill), X (1999), бб. 560–563.

Тоқтамыштың бесінші буыннан ортақ ата-бабасы бар екенін көрсетеді). «Тули-ходжа» формасын Тоқтамыштың әкесінің аты ретінде Бартольд «Ислам энциклопедиясындағы» «Тоқтамыш» мақаласында қолданған, ал Шпулер бұл атауды Натанзи жұмысының бір нұсқасына сүйеніп қолданған; «Түй-ходжа» формасы ерте дереккөздердің кең ауқымында жақсы орныққан.

Тимурилер тарихи еңбектері Дешті Қыпшақтағы (Қосымшада көрсетілгендей) XIV ғасырдың соңындағы оқиғалар туралы алғашқы дереккөздер болғанымен, Тоқтамыштың тегі немесе оның Шыңғыс әулетімен байланысы туралы дерлік ештеңе айтпайды. Оның әкесі Той-ходжа тек Му'ин ад-дин Натанзидің баяндауларында ғана аталады. Натанзи Той-ходжа Маңғышлақтың (Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы, Тоқтамыштың анасы шыққан қоңырат тайпасының дәстүрлі мекені маңындағы) губернаторы болғанын және Тоқтамыш пен Урус хан арасындағы дұшпандық Урус ханға қарсы сәтсіз көтерілісінен кейін Той-ходжаның өлім жазасына кесілгенімен байланысты екенін атап өтеді. Басқа Тимурилер дереккөздері бұл оқиғаны елемей, тек Тоқтамыштың Амир Тимурдің сарайына келуін ғана баяндайды. Бұл шамамен 777/1375-1376 жылы (Тоқтамыштың Тимурге бірнеше рет қашуының хронологиясы нақты емес) Тимурдің Моғолстанды билеген дулат тайпасының ықпалды Амир Қамар ад-динге қарсы нәтижесіз жорығынан көп ұзамай болған.

Низам ад-дин Шамидің ең алғашқы хикаясына сәйкес, Амир Тимур Тоқтамышты жылы қабылдап, оны Уtrar және Сауран аймақтарына (орта Сырдария маңы) билеуші етіп тағайындады. Бұл аймақ Жошы ұлысы мен Шағатай әулеттерінің арасында жиі қарсыластық шекарасы болатын және Шараф ад-дин 'Али Йазидің айтуынша, Тимур Тоқтамышқа берілген қалалардың ішінде Сығнақ та болған. Бұл Урус ханға шайқасқа тікелей шақыру болғаны анық еді. Сығнақ Жошы ұлысының «сол қол» билеушілерінің дәстүрлі резиденциясы болған және Алтын Орданың астанасы Сарайда билігін орнатқанға дейін және, мүмкін онан кейін де Урус ханның негізгі базасы болды. Осы аймақта билік құрған Тоқтамыш Урус ханның ұлы Қутлуғ Буға басқарған әскердің шабуылына ұшырап, Қутлуғ Буға шайқаста қаза тапты. Бірақ Тоқтамыш та жеңіліске ұшырап, тағы да Тимурге паналауға мәжбүр болды. Тимур оны қайтадан жабдықтап, кері жіберді. Бұл жолы Урус ханның тағы бір ұлы Туқта Қийа Тоқтамышқа ауыр жеңіліс әкелді және Тоқтамыш жалғыз қашып құтылып, зорға аман қалды. Бұл оқиғаны Тимурдің протекесі туралы күмәндерін білдіретіндей етіп Шамидің хикаялары сипаттайды. Ал Тимурилер дереккөздерінің көпшілігі бұл оқиғаны Тоқтамышқа деген мейірімділікпен қатар, оны кішірейтуге бағытталған сипаттамалармен біріктіреді.

Бұл жеңілістен кейін, Шами және кейінгі Тимурилер дереккөздеріне сәйкес, Урус хан Тимурге Тоқтамышты тапсыруды талап етіп және егер бұл талап орындалмаса, соғыс бастайтынын ескертіп елшілерін жіберді. Тимур бұл талапқа жауап ретінде Тоқтамышты өзімен бірге алып, әскерін Уtrarға алып келді. Урус ханның әскері Сығнаққа келіп, екі әскер үш-төрт ай бойы бір-біріне қарсы тұрды. Бірақ ешқайсысы да өте қатал қыс кезінде (шамамен 1376-1377 жыл) артықшылық ала алмады. Тимур қолбасшыларының жетістіктерінен кейін жағдай өзгере бастады. Бізге айтылған деректер бойынша Урус хан қайтыс болды. Оның ұлы Туқта Қийа билікке келді, бірақ көп ұзамай ол да қайтыс болды. Тимур тағы да Тоқтамышты Сырдария шекарасындағы билеуші етіп тағайындап, Самарқандқа оралды. Бірақ Урус ханның тағы бір ұлы, Тимур Малик, Тоқтамышқа қарсы шықты;

және тағы да Тоқтамыш жеңіліске ұшырап, жалғыз өзі Тимурге қайтуға мәжбүр болды.

Алайда, Тимур Маликтің өз бағыныштыларын шамадан тыс ішімдік ішуі мен жалқаулығымен алшақтатып жатқаны туралы хабар келді. Сондықтан Тимур Тоқтамышқа үлкен әскер мен бірнеше қолбасшыларды беріп, оларды Тоқтамышты Сығнақта билеуші етіп орнатуға нұсқау берді. Олар бұл нұсқауды орындайды және көп ұзамай Тоқтамышқа Тимур Маликті оның қысқы ордасы Қараталда шешуші түрде жеңуге көмектесті. Тоқтамыш жеңісі туралы Тимурге хабар жіберіп, көктемде Алтын Орданың қалған бөліктерін жаулап алуға кірісті. Ол Сарайды басып алғанынан кейін, Жошы ұлысындағы басты қарсыласы, Қырымда орналасқан Қийат тайпасының көсемі Мамаймен (Тимурилер дереккөздерінде «Мамақ») күресуге дайындалды. Шами бұл оқиғаларға қатысты тек бір жылды атайды – 780 және ол 1378 жылдың сәуірінде басталған. Осы уақытта Тимур өзінің әскерін Урус хан қайтыс болғаннан кейін, Тоқтамышпен бірге Сығнаққа жіберді. Шамидің айтуынша, Тоқтамыш Мамайға қарсы жорығын тағы бір қыстан кейін, 1379 жылдың көктемінде бастаған. Дегенмен, Шараф ад-дин 'Али Йазидің айтуынша, Тимурдің әскері Тоқтамышты Сығнақта билеуші етіп жылан жылының (1377 жылдың наурызында басталған) соңында, 778 жылы (1377 жылдың мамырының басында аяқталған) орнатқан, осылайша Тоқтамыштың Тимур Маликті жеңуі 1377 жылдың қысында немесе көктемінде болды.

Тек хронология ғана емес, сонымен қатар, Тимурдің Урус хан және оның ұлдарымен соғысының және Тоқтамыштың билікті орнатуының егжей-тегжейлері де әр түрлі Тимурилер дереккөздерінде сәл өзгеше баяндалады. Мысалы, Натанзи Қараталдағы Тоқтамыштың соңында жеңген Жошы әулетінен шыққан билеушіні «Тимур Бек хан б. Мухаммад хан» деп атайды («Мунтахаб ат-таварих», ред. Обэн, бб. 93-94).

Ерекше әңгімелердің бірі – Өтеміш Хаджжидің Хорезмнің өзбек «Арабшахилер» әулетінен шыққан Шыңғыс хан әулетінің билеушісі үшін шамамен 1555 жылдары жазған «Тарих-и Дуст Султан» еңбегі (қар.: «Хорезм» мақаласын), бұл «ішкі» дереккөздерден алынған жалғыз мәлімет болып табылады. Ол Тоқтамыштың Урус ханмен күресіндегі Тимурге тәуелділігін атап өтеді, бірақ Тоқтамыштың билікке келуі туралы тәуелсіз баяндауды ұсынады. Бұл нұсқаға сәйкес (Юдин, бб. 115-118, 142-145), Тоқтамыш өз төңірегіне өзінің мұрагерлік халықтары болып табылатын Ширин, Барын, Арғын және Қыпчак тайпаларының жас жігіттерін жинады (бұл, кездейсоқ түрде, Натанзидің Қоңырат пен байланыстарын меңзегеннен басқа, Тоқтамыштың билігінің ерекше тайпалық негізі туралы біздің жалғыз нұсқауымыз болып табылады. Тимурилер дереккөздері Тоқтамыштың әскерлеріндегі кейбір қолбасшылардың тайпалық шығу тегін жиі атап өтеді, бірақ оның халқын тек «өзбек» немесе «татар» деп жинақтайды). Бұл тайпалар Тоқтамышқа Урус хан оларды Тоқтамышпен байланысы үшін қудалап жатқанын айтқанда, ол бұл төрт тайпаны жазғы жайлауға жоспарлы көшу кезінде Урус ханнан алып кетуді ұйымдастырды. Жоспар іске асқанда, Урус хан не болып жатқанын түсініп, аздаған әскерімен наразылық білдірген тайпаларды қуып шықты. Бірақ Тоқтамышқа қарсы алғашқы жеңістен кейін, Урус ханның әскері Тоқтамыштың ұлы Джалал ад-дин мен қауіпсіз жерге жіберілген басқа да жастар басқаратын қарсы шабуыл кезінде жеңіліске ұшырады, ал ханның өзі қаза тапты. Бұл жеңістен кейін Тоқтамыш Мамайға қарсы жорыққа қолдау іздеді. Бастапқыда Шибанилер билеушісі Қан-бай қолдау көрсетуге келіскеннен, кейін өз шешімін

өзгертті. Ал басқа бір Шибани «‘Араб-оғлан» (кей жерлерде «‘Араб-шах» деп аталады, ол Өтеміш Хаджжи қызмет еткен Хорезм Шыңғыс хан әулетінің арғы атасы болып саналады және оның тиындары 775/1374-1375 және 779/1377-1378 жылдардағы тарихты көрсетеді), Тоқтамышқа толық қолдау көрсетті. Тоқтамыш Сарайға барып, өзін хан деп жариялап, Мамайдың жеңілісі мен өліміне әкелген жорықты басқарды.

Бұл мәліметтердің ешқайсысы Тимурилер дереккөздерінде көрсетілмейді, олар Тоқтамышқа деген қызығушылықтарын оның Тимурмен соғыстарына дейін жоғалтты. Сондықтан Тоқтамыштың билігі кезінде Алтын Орданың ішкі жағдайы туралы аз білеміз. Оның билікті нығайтуы тек Жошы ұлысын қайта біріктіруге ғана емес (нумизматикалық дәлелдер Алтын Орданы экономикалық тұрғыдан біріктіруге саналы әрекет жасалғанын көрсетеді деп түсіндіріледі). Сонымен қатар, вассалдардың негізінен тәуелсіз болып қалған шекаралық аймақтарда бақылауды қалпына келтіруге де бағытталған болды. Бұл аймақтар оның Тимурмен қақтығысуына әкелген аймақтарды ғана емес, сондай-ақ батысқа қарай орналасқан аймақтарды да қамтыды. Бұл әсіресе орыс князьдықтарынан басталды. Тоқтамыштың Мамаймен шайқасы, шамамен, 1380 жылдың қыркүйегінде Мамайдың Куликовода орыстардан жеңілгенінен кейін көп ұзамай орын алған сияқты; сол жеңіс жаңа ханның келесі жылы бағыну талабын қарсыласуға алып келді. Ал 1382 жылы Тоқтамыш Ресейге шабуыл жасап, Мәскеуді тонап, қиратып, Жошы ұлысының бақылауын қайта орнатты. Сондай-ақ, Тоқтамыш Алтын Орда мен Мамлюктердің Мысыры арасындағы ескі дипломатиялық және сауда байланыстарын қалпына келтіруге тырысты. Мамлюк дереккөздері Тоқтамыштан келген елшілердің 786 және 787/1384-1385 жылы, сондай-ақ, 796/1394 жылы көктемде келгенін тіркейді, соңғы жағдайда олар Тоқтамыштан Тимурге қарсы соғысқа (бұған дейінгі алғашқы емес) қосылуға шақырған.

Тоқтамыштың өзінің қолдаушысы ретінде бейнеленетін Тимурге қарсы шығуының себептері ең алғашқы хикаяларда жеке тұрғыдан қарастырылады. Шами Тоқтамыштың бірнеше жақын серіктестерінің оған Тимурге адал болуға кеңес бергенін атап өтеді. Бірақ олардың өлімінен кейін «Маңқат ақымақтары» (яғни, Маңғыт тайпасынан шыққандар) Тоқтамышты келісім мен алғыс жолынан бұрып жіберді. Натанзи Моғолстаннан қашқан Қамар ад-диннің Тоқтамышпен Тимурге қарсы қастық жасағанын айтады, ал Хондамир Тоқтамышты Тимурге қарсы көтеріліске көндірген Қамар ад-дин екенін анық жазады. Ибн ‘Арабшаһ пен Ибн Хаджар ал-‘Асқалани Тоқтамыштың Тимурмен арадағы қақтығысы Амир Хусайнді (Тимурдің Шағатай ұлысындағы бұрынғы одақтасы және кейінірек құрбаны болған) Тимурдің әрекетіне ашулануынан басталғанын айтады. Алайда, Тоқтамыштың Тимурге қарсы әрекеттері Жошы ұлысының хандарының дәстүрлі талаптары мен мүдделерін жүзеге асыруға бағытталғаны анық, әсіресе Әзербайжан, Хорезм, Сырдарияның орта ағысы сияқты аймақтарда, онда Тимур өз ықпалын кеңейтуге ұмтылған болатын. Алғашқы қақтығыстардың бірі Хорезмде болуы мүмкін. Тимур бұл аймақты бірнеше жыл бойы интрига мен көтеріліске бейім жергілікті әулеттің билігіне шыдап, 781/1379 жылы жаулап алған еді. Алайда сол жылы және 1380 жылдардың көп бөлігінде Тоқтамыштың тиындары Хорезмде соғылып отырды, бұл жергілікті билеушілердің Жошы ұлысының билігін Тимурдің билігіне артық көргенін көрсетеді.

Тимур 787/1385 жылы Әзербайжанда өзіне қолайлы билеуші орнатқаннан кейін көп ұзамай, Тоқтамыш аймаққа шабуыл жасап, Табризді ойрандады. Бұл әрекет

Тимурді 788/1386 жылы Персия мен Кавказға жорық жасауға мәжбүр етті. 769/1387 жылы көктемде Тоқтамыш тағы да Әзербайжанға әскер жіберді, бірақ оның күштері Тимурдің әскерінен жеңіліс тапты. Осыдан кейін Тимур оған мұндай әрекетті қайталамауды ескертті. Әзербайжанда өз талаптарын қайта орната алмаған Тоқтамыш келесі қадамдарын Орталық Азияда жалғастырды. 789/1387-1388 жылдың соңында ол Хорезм мен Сырдария шекарасынан әскер жіберіп, олар Әмударияға дейін жетіп, Бұхараны қоршап, айналасындағы ауылдарды тонады. Бұл әрекеті Тимурді Орталық Азияға қайтуға мәжбүр етті. Тоқтамыштың әскерлері 790/1388 жылдың басында Тимур жақындаған кезде далаға шегініп кетті. Сол жылы Тимур Тоқтамышқа қолдау көрсеткені үшін Хорезмді қиратып жіберді. Алайда қыс келгенде, Тоқтамыш далада әскер жинап, Сырдария бойында Тимурге қарсы тағы бір жорық жасады. Оның Йасы, Сауран және Сығнаққа бағытталған алғашқы шабуылы тойтарылды, бірақ Тимур мен Жошы ұлысының әскерлері қыс бойы Сырдария шекарасында бір-біріне қарсы тұрды. 791/1389 жылдың көктемінде Тимурдің әскері жетістікке жетіп, Тоқтамышты Дешт-и Қыпшаққа шегінуге мәжбүр етті. Тимур қолбасшыларының Қамар ад-дин және Моғолстандағы қауіптермен хикая айырысу ұсынысын қабылдап, Тоқтамышқа қарсы жазалау жорығын 793/1391 жылдың қысында бастады. Тимур Ташкенттен әскермен шығып, Тоқтамыштың кешірім сұраған елшілерін кері қайтарды. Ол Дешт-и Қыпшаққа терең еніп, Ұлытауда өзінің жорығының мақсаты туралы жазба қалдырды. Соңында, 793/1391 жылдың ортасында қазіргі Орынбор маңындағы Қандырча (Құндызча)да Тоқтамышқа ауыр жеңіліс жасады. Тимурдің әскері одан әрі батысқа, Волгаға дейін жетіп, кейін кері бұрылып, Жайық/Орал өзенін кесіп өтіп, Сауранға жақындап, Сырдарияны Утрар маңында кесіп өтіп, 794/1391 жылдың мухаррам айында (желтоқсан) Самарқандқа оралды.

Бұл жорықтың шешуші шайқасынан кейін, Тимур Дешт-и Қыпшақтағы Тоқтамыштың қарсыластарына – Шыңғыс әулетінен шыққан Күнчи Оғлан, Тимур Қутлуғ (Тимур Маликтің ұлы) және маңғыт көсемі Едігеге – қолдау көрсетті. Бұрын олар ханнан қашып, Тимурге пана іздеген еді. Тимур оларға өз халқынан қолдау жинап, оны Тимурге жеткізуді бұйырды, бұл Жошы ұлысының шығыс бөлігін осы қамқоршылары арқылы өзіне бағындыруды көздегенін көрсетті. Алайда, бұл қолдаушылардың бәрі Тимурдің тілегін елемей, Жошы ұлысында өз билігін орнатуға кірісті. Олардың әрекеттері және Тимурдің жорығының әсерінен Тоқтамыштың ықпалы бірнеше жыл бойы Алтын Орданың батыс бөліктерімен ғана шектелді. Бұл жерде де оның беделі төмендеп, жеңілістің салдары сезілді, бірақ батыста билігін қайта нығайту әрекеттері сәтті аяқталды. Осы әрекеттердің бірі поляк патшасы Владислав II Ягеллоға жіберілген жарлық (ярлык) болды, онда бірнеше қастандық жасаушылардың (соның ішінде Едігенің) сатқындығы мен олардың Тимурді Тоқтамышқа қарсы арандатқаны туралы айтылады. Сонымен қатар, Тоқтамыш өзінің билікті қайтадан қолға алғанын және осыған байланысты алым талап етуге құқығы бар екенін мәлімдеді (ярлық ұйғыр жазуымен жазылып, 795 ж. раджаб/1393 жылдың мамырында Тана/Азовтан жіберілген).

796/1394 жылдың жазында Тоқтамыш Тимурге қарсы қайтадан шабуыл жасауға жеткілікті күшті сезініп, Кавказға жорық жасады, оның әскері Дарбанд пен Ширванға дейін жетті. Алайда, Тимурдің жақындап келе жатқанын естігенде, Тоқтамыш тағы да шегінді. 797/1395 жылдың көктемінде Тимур Дешт-и Қыпшаққа екінші жорыққа шығып, бұл Тоқтамыштың билігіне соңғы соққы болды. 23 джумада I 797/1395 ж. 15 наурызда Терек өзенінің маңында болған шайқаста Тоқтамыш

жеңіліс тапты. Тимурдің әскерлері оны солтүстікке қарай қуып, Тоқтамыштың әскері бытырап кетті, ал Тоқтамыштың өзі «кеме тастап қашып», «Буларға» (мүмкін, Булғар немесе Польшаға) қашты. Йаздидің айтуынша, ол Польшаға қашса, мамлук дереккөздеріне сәйкес «орыс жерлеріне», ал Натанзи оны «Л.б.қа» немесе «Л.б.та» (яғни, Литваға) қашты деп көрсетеді. Осы уақытта Тимурдің әскері 1395 жылдың жазында Алтын Ордаға терең еніп, Мәскеуге дейін жетіп, Алтын Орданың негізгі қалалары Сарай мен Хаджи-Тарханды (Астрахань) қиратып, 798/1396 жылдың көктемінде Дарбанд арқылы Персияға қайтты.

Тимурдің жойқын жорығы әдетте Алтын Орданың бірлігі мен гүлденуіне соңғы соққы ретінде қарастырылады және Тоқтамыштың Жошы ұлысындағы билігінің нақты аяқталғанын білдірді. Тоқтамыш тағы он жыл бойы авантюрист ретінде өмір сүріп, өзінің тағын қайтару үшін Алтын Орданың аумағында қолайлы аймақ пен оны билікке қайта оралуға көмектесетін қамқоршы іздеп жүрді. Мамлук дереккөздеріне сәйкес, 799/1396 жылдың наурыз айында Тоқтамыш әскер жинап, Қырымдағы Каффада «генуэздік франктерді» қоршауға алғаны туралы хабар оның осындай әрекеттерінің бірі болуы мүмкін. Сол мақсатпен ол Литва князі Вытаутас/Витольдтан пана іздеді, бірақ жаңа хан Тимур Қутлуғ Тоқтамышты қайтаруды талап етті. Витольд бұған көнбей, Тоқтамышты қолдады. Ресейлік дереккөздерге сәйкес, Тимур Қутлуғ Витольдтың үлкен әскерінен қорқып, бейбіт келіссөздерге дайын болды, бірақ оның одақтасы Амир Едіге ханның шешімін нығайтты және олардың әскерлері 1399 жылдың тамызында Ворскла өзеніндегі шайқаста Тоқтамыш пен оның одақтастарын жеңді. Дереккөздерге қарағанда, Тоқтамыштың тағын қайтаруға көмектеседі деп сенген соңғы одақтасы Тимурдің өзі болды. Тимур ша'бан 807/1405 жылы ақпан айында Утрарда қайтыс болардан бірнеше апта бұрын Тоқтамыштың елшілерін қабылдап, олардан кешірім сұрау мен биікті қайта қалпына келтіруге көмек сұраған болатын. Йаздидің айтуынша, Тимур Қытайға жоспарланған жорығынан оралғаннан кейін Тоқтамышқа көмектесуге келіскен. Кастилия елшісі Клавиохо да бұл татуласу және оның мақсаты – сол кезде Жошы ұлысында қуыршақ Шыңғыс әулетінен шыққан хандар арқылы билік жүргізіп отырған Едігеге қарсы тұру – туралы жазған.

Барлық ықтималдық бойынша, Тоқтамыш Тимурден көп ұзамай қайтыс болған. Натанзидің еңбегінің ертеректегі нұсқасында Тоқтамыш 800/1397-1398 жылы табиғи өліммен «Тул.с» (немесе «Тулин», яғни Батыс Сібірдегі Тюмень) аймағында қайтыс болған делінген. Алайда, бұл дата оның Витольдпен одақтасуы және Тимурге соңғы елшілік жіберуімен сәйкес келмейді. Кейінгі нұсқада бұл дерек түзетіліп, Тоқтамыш 807/1405 жылы Едіге қолынан сол аймақта қаза тапты деп жазылған. Соңғы дерек орыс дереккөзімен сәйкес келеді, онда Тоқтамыш Тюмень маңында Шади Бек ханның әскерімен шайқаста 1406 жылы өлтірілген деп айтылады (Едіге сол кезде Алтын Орданың іс жүзіндегі билеушісі болған). Сонымен қатар, Ибн 'Арабшаһтың Тоқтамыштың Едігемен болған соңғы 16-шы шайқасында қаза тапты деген мәліметімен де сәйкес келеді.

Тоқтамыш қайтыс болмай тұрып-ақ, оның бірнеше ұлы Алтын Орданың қалған бөлігіндегі билік үшін күресте маңызды рөл атқарды. Джалал ад-дин, Джаббар Берді, Карим Берді және Кебек әдетте XV ғасырдың бірінші ширегінде қысқа уақыт ішінде хан болғандардың қатарында саналады. Олар әкелерінің Едігемен күресін жалғастырды, ал Тоқтамыштың тағы бір ұлы Қадир Берді 822/1419 жылы Едігені өлтірген деп айтылады. Тоқтамыш пен Едіге және олардың ұлдарының арасындағы күрес Тоқтамыштың есімін Едігу/Идиге қаһармандық бейнесі айналасында өрбіген

ауқымды ауызша эпостық дәстүрде маңызды орынға ие етті. Бұл эпостық хикаялардың нұсқалары ноғайлар, башқұрттар, қазақтар, қарақалпақтар және өзбектер арасында сақталған.

Библиография

Тоқтамыш туралы парсы және араб дереккөздері үшін, мәтінде аталғандардан басқа, қараңыз: В. Тизенгаузен (ред. және ауд.), Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (I [арабша], Санкт-Петербург 1884, II [парсыша]), ред. А.А. Ромаскевич и С.Л. Волин, Ленинград 1941; Му'ин ад-дин Натанзи, Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини, ред. J. Aubin, Тегеран 1336/1957; Низам ад-дин Шами, Зафарнама, ред. F. Tauber, Histoire des conquêtes de Tamerlan, Prague 1937; Шараф ад-дин 'Али Йазди, *Зафар-нама*, факс. ред. А. Урунбаев, Ташкент 1972; Kh^wandamir, Nabib al-siyar, iii, tr. W.M. Thackston, Cambridge, Mass. 1994. Өтеміш Хаджи еңбегі үшін қараңыз: В.П. Юдин (ред. и пер.), *Чингиз-наме*, Алма-Ата 1992; бұл еңбек XVIII ғасырда 'Абд ал-Ғаффар Кырымидың «'Умдат ал-ахбар» еңбегінде пайдаланылған, ред. Наджиб 'Асим, ТТЕМ, XV-XVI (1995-1996), б. 45 және жалғасы, сондай-ақ, жарияланбаған қолжазбаны Mustafa Kafalı «Altın Orda hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri» еңбегінде қарастырған, Ыстамбұл 1976, бб. 29-31, 97-114. Тоқтамыштың поляк патшасы Владислав I-ге жолдаған жарлығымен танысу үшін қар.: И. Березин, *Ханские ярлыки, II. Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гиреза*, Казан 1851; В.В. Радлов, *Ярлыки Токтамыша и Темура-Кутлука // ЗВОИРАО*, том III (1888), бб. 1-17 және соңғы зерттеу, әрі қосымша дереккөздермен: А.Р. Grigor'ev, *Grants of privileges in the edicts of Toqtamış and Timur-Qutluğ*, in *Between the Danube and the Caucasus*, ed. G. Kara, Budapest 1987, бб. 85-104; сондай-ақ, М.А. Усманов, *Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв.*, Казан 1979. Нумизматикалық дәлелдер үшін қараңыз: С.М. Frähn, *Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschischi's*, St-Petersburg and Leipzig 1832; А.Г. Мухаммадиев, *Булгаро-Татарская монетная система XII-XV вв.*, Мәскеу 1983, бб. 99-114. Қар. Clavijo-ның ескертпелерін: *Embassy to Tamerlane*, tr. G. Le Strange, London 1928, бб. 296-300. Орыс жылнамалары мен исламдық дереккөздер арасындағы байланыста Тоқтамыштың өмірі туралы зерттеулерді қараңыз: Алтын Орданың жалпы тарихы бойынша, мысалы: Б.Д. Греков и А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*, Москва-Ленинград 1950, бб. 316-384; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, бб. 270-282; М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, бб. 130-183; Spuler, *Horde*², бб. 120-142; Г.А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, бб. 145-160. Сондай-ақ: В.В. Бартольд, *Отец Едигея*, Сочинения, II/1, Москва 1963, бб. 797-804 (алғашында 1927 ж. жарияланған); А.П. Григорьев, *Золотоординские ханы 60-70-х годов XIV в. (Хронология правлений) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*, VII (1983), бб. 9-54; В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.*, Москва 1985, бб. 211-223; Beatrice Forbes Manz, *The rise and rule of Tamerlane*, Cambridge 1989, бб. 69-72; Zeki Velidi Togan, *Timur's campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus*, in *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, VI (1958), бб. 1358-1371. Едіге мен Тоқтамыш туралы эпикалық хикая бойынша: D. DeWeese, *Islamization and native religion in the Golden Horde*, University Park, Pa. 1994, б. 414 және жалғасы мен қосымша сілтемелер және Andrea Schmitz, *Die Erzählung von Edige*, Wiesbaden 1996.

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ƏZİRET SULTAN» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Қылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygun. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383